

של המאה הרביעית למניין הרגיל: הכא און יד עניים
און (בבא קמא לו סע"ב).¹¹
עניי העיר היו, ככל הנראה, סומכים על אחד מחכמי עירם,
שהיה דואג לצרכיהם. על כך אנו שומעים בצורה מאלפת מן
המקרה הבא: רב הונא גזר תעניתא. על לגביה רב חנא
(י"ג: חונא) בר חנילאי וכל בני מתיה. רמו עליהם צדקה
ויהבו. כי בעו למיתי אמרו ליה; נותבה לן מר וניזול
ונפרנס בה עניי מאתינן. אמר להו תנינא במה דברים אמר
ריס בשאין שם חבר עיר (תלמיד חכם המתעסק בצרכי
ציבור, רש"י)¹² אבל יש שם חבר עיר תינתן לחבר עיר. וכל
שכן שעניי דידי ודידכו עלי סמיכי (מגילה כז סע"א—
רע"ב).

המסופר למעלה אירע במחצית השנייה של המאה השלישית
בבבל. רב הונא, ראש ישיבת סורא, משמיענו שלא רק עניי
עירו, אלא גם עניי הסביבה הקרובה, היו סומכים עליו
שידאג לצרכיהם. אולם גם ר' חנא בר חנילאי טוען שהוא
רוצה לפרנס עניי עירו מנדבות בני עירו. ואכן ידוע היה
חכם זה במעשה הצדקה, והדאגה לעניים בכלל, ועוד היו
מספרים על-כך אחר מותו (ברכות נח ב).

עיסוקם של החכמים בצדקה, גבייתה וחלוקתה לנצרכים,
הביאה אותם לעתים לעימות עם עשירים שהיה צריך לכפות
עליהם מתן צדקה. לדוגמא: אמר מר אין עושין שררות
על הציבור פחות משניים.¹³ ... שררות הוא דלא עבדי הא

11 והנאונים אמרו: ובית דין יד עניים הם. ראה תשובות גאונים
קדמונים, סימן קל"ט. ור"ל גינצבורג גזי שעכטער ב, 197.

12 על המושג חבר-עיר ראה הר"ש ליברמן תוספתא כפשוטה סדר זרעים
ח"א 190 ובהערה 43. והר"ל גינצבורג פירושים וחדושים בירושלמי
ח"ג 416.

13 ראה פאה פ"ח מ"ז וירושלמי פאה פ"ה כא א. והשווה פ"ח מ"ב.

הימוני מהימני... מאי שררותא דאמר רב נחמן אמר רבה בר אבון לפי שממשכנין על הצדקה ואפילו בערב שבת. איני, והא כתיב (ירמיה ל כ) ופקדתי על כל לחציו ואמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב ואפילו על גבי צדקה? לא קשיא. הא דאמיד הא דלא אמיד. כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי ושקיל מיניה ד' מאה זוזי לצדקה (בבא בתרא ח ב).¹⁴

סיפור זה מעיד שרבא, ראש ישיבת פומבדיתא באמצע המאה הרביעית למניין, דאג לצורכי העניים. וביחוד נודע רבא כדואג לפדיון שבויים (בבא בתרא י ב). וכיוצא בו עסקו בפדיון שבויים אבון דשמואל (כתובות כג, א) ורב יוסף (בבא בתרא ח א). ישנו סיפור מאלף, ממנו אנו למדים, שדעה רווחת היתה בקרב יהודי בבל שחכמים אוספים כסף למען פדיון שבויים. המדובר במקיז דם אחד שחסי-דותו יצאה לה שם לתהילה. אביו, ראש ישיבת פומבדיתא במחצית הראשונה של המאה הרביעית, שלח שניים מתלמידי הישיבה כדי לבדוק אמיתותה של חסידותו. הם ביקרו בביתו והלה קיבלם בסבר פנים יפות והציע מצעם בכלי צמר יקרים. האורחים נטלו עמהם כלים אלה ועמדו למכור אותם בשוק. הם פגשו את מארחם ותוך כדי שיחתם על מחירם של כלי-הצמר שאלו את מקיז הדם במה חשדת אותנו כאשר נודע לך שנטלנו עמנו כליך אלה. הוא השיב להם, צריכים אתם לצורך פדיון שבויים. מובן שמקיז דם זה איננו מייצג משום צד הלך רוחם ואורחם של כלל יהודי בבל. שכן, כאמור, חסיד היה האיש. מכל מקום, בלא שהיו רגילים חכמים לעסוק באוסף כספים וכלים לשם פדיון

14 ועל כפיית אב לזון את בנו הקטן ראה כתובות מט, ב.

שבויים, היתה טענתו של מקיז הדם משונה ביותר אם לא אבסורדית (ראה תענית כא סע"ב — כד רע"א).

בנוסף לדאגה לאספקת צורכי העניים התמסרו החכמים לדאגתם של יתומים ונכסיהם. דאגה זו שתי פנים לה. האחת — החכמים קבעו הלכות שונות לא רק לשם שמירת ערכם של נכסים אלא גם להעלאת ערכם הכספי. והשנייה — הם עצמם לא נמנעו מלשמש כאפוטרופסים של נכסי היתומים, כפי שאנו למידים מכמה מקרים קונקרטיים.¹⁵

בכל המקרים שהזכרנו למעלה מצאנו חכמים עוסקים בצורכי ציבור אם בדין ואם בגביית צדקה וחלוקתה ובתחומי סעד ועזרה אחרים. ולפני שנעבור לתחומים אחרים של צורכי ציבור, בהם היו עוסקים ת"ח, נציע את הסיפור הבא: אושפיזיכניה דרב אדא בר אהבה גיורא הוה. והוּו קא מנצי איהו ורב ביבי. מר. אמר אנא עבידנא סררותא דמתא ומר אמר אנא עבידנא סררותא דמתא. אתו לקמיה דרב יוסף. אמר להו תנינא שום תשים עליך מקרב אחיך (דברים יז טו) כל משימות שאתה משים לא יהיה אלא מקרב אחיך. אמר ליה רב אדא בר אהבה ואפילו אמו מישראל. אמר ליה אמו מישראל מקרב אחיך קרינן ביה. הילכך רב ביבי גברא רבה (=ת"ח) הוא ליעיין במילי דשמיא ומר ליעיין במילי דמתא (קידושין עו ב). ופירש רש"י: במילי דשמיא, בגבאי צדקה ובקיצבתה וחלוקתה וכו'. במילי דמתא, שאר צורכי הציבור לדבר הרשות, לטורזינא (=שומר כלי הזיון) לכורא פתיא (=לחפירת הנהר) לאגלי גפא (=לשערי החומה).

15 ראה באנציקלופדיה תלמודית כרך ב ערך אפוטרופוס ככא ואילך. ומעשהו של רבה בבא בתרא ח, א.

מכאן, החלוקה האמורה של רב יוסף, בתפקידים השונים של הנהלת העיר, אינם חופפים חלוקה בין עניינים "חילוניים" מנהליים" לבין "עניינים דתיים". שכן לפי רש"י כולל מילי דשמיא כל ענייני הצדקה וחלוקתה. ומאידך נראה להלן ש"מילי דמתא", כוללת גם הדאגה למצבם המוסרי-דתי של תושבי העיר. מכל מקום, ענייני הצדקה היו מרו-כזים לרוב בידי החכמים משום נאמנותם וישרם כאמור למעלה. ואף זאת: בסיפור האמור למעלה שומעים אנו על רב ביבי שביקש לעשות "שררה" בעיר.¹⁶

אולם על אף הכרעתו האמורה של רב יוסף, מוצאים אנו חכמים נודעים שהיו עוסקים בכל העניינים הכלולים, לדעת רש"י, ב"מילי דמתא". לדוגמא: רב נחמן בר רב חסדא רמא כרגא ארבנן... רב פפא כריא חדתא איתמי וכו' (בבא בתרא ח א). הטלת מסים ותשלומים אלה על ידי

החכמים מעיד שבפועל עסקו הם בכל מילי דמתא.¹⁷ ומאלף ביותר הוא המקרה הבא, שבכוחו ללמדנו על מעמדם וחלקם של החכמים בהנהגת הציבור בכל התחומים של החיים הכלכליים. במסכת בבא בתרא ט א מסופר על המקרה הבא: הנהו טבחי דעבדי ענינא בהדי הדדי דכל מאן דעביד ביומא דחבריה נקרעוה למשכיה. אזל חד מינך ייהו עבד ביומא דחבריה. קרעו למשכיה. אתו לקמיה דרבא חייבינהו רבא לשלומי. איתיביה רב יימר בר שלמיה לרבא ולהסיע על קיצתם? לא אהדר ליה. רבא אמר רב פפא שפיר עבד דלא אהדר ליה. מידי הני מילי היכא דליכא אדם חשוב אבל היכא דאיכא אדם חשוב לאו כל כמיניהו דמתנו.

16 ראה עליו אצל היימאן, הנ"ל, 264.

17 על מסים אלה ראה מאמרי בתרביץ לג, תשכ"ד, 247.

יוצא, איפוא, שלדעתו של רבא, והסכים עמו רב פפא (והגמרא אינה חולקת על כך), שכל הסכס, שהסכימו עליו בעלי מלאכה שונים, או סוחרים, טעון אישור של חכם נודע בעיר. דומה, שעל-ידי-כך רצה רבא, ועמו חכמים אחרים, למנוע ניצול לרע של הרבים. ואכן שומעים אנו על כמה מקרים קונקרטיים שחכמים ביקשו למנוע מסוחרים ומבעלי מלאכה ניצול הרבים. לדוגמא: ... דאמר שמואל להנהו דמזבני כנדי (= קדרות) אשוו זביני אכנדיכי (= אל תעלו דמיהן יותר משווין, רש"י), ואי לאו דרשינא לכו כר' שמעון (= דמותרות הקדרות הישנות לאחר הפסח, רש"י)¹⁸. מדובר כאן בדין קדרות של חמץ בפסח. לדעתו של רב ישברו. משום שחמץ אף לאחר זמנו אסור בהנאה. ושמואל סובר לא ישברו. מכל מקום, שמואל מזהיר את הקדרים, וגם הסוחרים, שלא יעלו המחירים לקדרותיהם בשעה שעולה הביקוש. וכיוצא בו פנה שמואל אל המוכרים ארבעת המינים שלא יעלו מחירי ההדסים הכשרים (אלה היו יקרים בבבל) וכה אמר להם: אשוו זבינו ואי לא דרשינא לכו כר' טרפון (= המתיר בהדסים קטומים, ואלה היו בזול)¹⁹.

אפשר עוד להוסיף דוגמאות נוספות על מאמצם של חכמים למנוע ניצול הרבים מצד כלשהו²⁰. אך נסתפק בדוגמא אחת מעניינת, אס-כי לא אופיינית לכלל מעשיהם של החכמים לטובת הציבור. לפנינו מקרה יחיד. במינו בדאגה לצורכי הרבים. במסכת תענית (כ, ב) מסופר על רב הונא שהיו

18 פסחים ל, א.

19 סוכה לד, ב.

20 ראה לדוגמא קביעתו של שמואל לא ליטול רווח יותר משישית,

בבא מציעא מ. ב.

מוציאים אותו לחוצות העיר בימי-סגריר לשם סיור: וכל אשיתא דהוות רעיעתא (=וכל קיר של בית שהיה רעוע) הוה סתר לה. אי אפשר למריה, בני לה. ואי לא, בני לה איהו מדידיה. וכל פניא דמעלי שבתא הוה משדר שלוחא לשוקא וכל ירקא דהוה פייש להו לגינאי זבין ליה ושדי ליה לנהרא וכו'. ופירוש המיוחס לרש"י: זבין ליה ושדי ליה בנהרא, להכין זבין להו דאי הוה משתייר מידי לגננין אזלא לאיבוד דמכמשא בשבת. ונמצא מכשילן לעתיד לבוא דלא מייתי ירקי לסעודת שבת.

זוהי דוגמא מעניינת לדאגתו של חכם למנוע העלאת מחירי הירקות לכבוד שבת מצד סוחרים-ירקנים, שימעטו בהיצע, כדי למנוע השחתת הירקות (במקרה שלא יימכרו, יתקלקלו הירקות התלושים עד יום הראשון הקרוב) ויעלו המחירים לשבת. וזאת ביקש רב הונא למנוע. כאמור, אין מכאן ללמוד שכל החכמים היו נוהגים כמנהגו הנזכר של רב הונא. הלה היה עשיר ונדבן ידוע.

מכל מקום, ראינו מכל הדוגמאות שהובאו למעלה שחכמים היו עוסקים ב"מילי דמתא", במובן הרחב ביותר. וכך אמר אב"י: צורבא מרבנן דאיכא במתא כל מילי דמתא עליה רמיא (מועד קטן ו, א). ושם המדובר בדבר הלכה בדין טומאה. ועניין זה מחזיר אותנו להערה שצויינה למעלה ש"מילי דמתא" איננו ניגוד מוחלט ל"מילי דשמיא". דבר זה אנו למדים גם מדרכו של אב"י בתענית ציבור. וכך היה נוהג: מצפרא ועד פלגא דיומא מעיינין במילי דמתא, מכאן ואילך ריבעא דיומא קרינן בספרא ואפטרתא מכאן ואילך בעינן רחמי (תענית יב, ב).

ופירשו כל הראשונים ש"מילי דמתא", בהקשר זה, הוא העיון בהנהגתם הדתית והמוסרית של אנשי העיר, הוכי-

חתם והחזרתם בתשובה. וזה בוודאי איננו ניגוד ל"מילי דשמיא"²¹.

ראינו למעלה שראשי ישיבה וחכמים נודעים הקדישו מזמנם לצורכי ציבור במונח הרחב ביותר של מושג זה. אפשר עוד להוסיף ולומר שמהם שעמדו בפני השלטונות הזרים לשם משא ומתן בכל הנוגע לעדה היהודית בארץ ישראל וב"בבל²². ועובדה זו, שגדולי החכמים היו עוסקים בפרנסות הציבור, עולה מדבריו הבאים של ר' יוחנן, שאמר: אי זהו תלמיד חכם שממנים אותו פרנס על הציבור. זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר וכו' (שבת קיד, א).

בכן ראינו שחכמים נודעים לא הסתגרו בדי אמות של עיון מתמיד והשתלמות עצמית בתורה ולימודה עם תלמידיהם. הם קיבלו על עצמם טורח הציבור ועמלו לטובתו. בעמלם ובמסירותם לציבור השפיעו מתורתם, במישרין ובעקיפין, השפעה מרובה על פשוטי העם, הלך רוחם ואורח חייהם. הווה אומר: דאגתם של החכמים לטובת הציבור קירבה את פשוטי העם אל רבותיו הגדולים, ועלידי-יכך אל חיי התורה וקיום מצוותיה. באופן זה הקהו החכמים חוד הניגוד בין תלמוד תורה לבין טורח הציבור. בשניהם ראו משום עבודת השם אם כי ערכו הדתי של תלמוד תורה שקול כנגד כולם. אפשר והערכה דתית-ערכית זו היא אי-דיאל קדום, וזמן גיבושה וניסוחה של משנה זו (פאה א, א) בימי הבית השני. באותה שעה היו הגזברים והאמרי-כלים דואגים לעניים, לאלמנות וליתומים, ולנצרכים בכלל,

21 כך מירש הש"י, המאירי, הריב"ן, רבנו יהונתן מלוניל ואחרים.

22 עניין זה חורג ממשגרת מאמר זה וצריך עיון נפרד.

מכספי המקדש ואוצרותיו. ועם חורבן בית המקדש קיבלו החכמים על עצמם טורח הציבור על מנת להרבות בהשפעתם הדתית-האישית על בני העם שלא היו באים אל בתי המדרש כדי לשמוע תורתם. וגם משום שרצו למנוע מבעלי בתים אלימים להנהיג את הציבור, שכן אלה הוחשדו שהם עשויים להרבות בטובתם האישית על-ידי ניצול הרבים.